

ӘЛЕУМЕТТАНУ ТЕОРИЯСЫ

Құрылымдық функционализм

3-тарау. Қазіргі заманғы әлеуметтану
теориясы: негізгі мектептер

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 14. Құрылымдық функционализм

Бұл дәрісімізде әлеуметтанудағы ең беделді теориялардың бірі – құрылымдық функционализм туралы айтылады.

Құрылымдық функционализм – негізінен алғанда, Толкотт Парсонс, Роберт Мертон және олардың шәкірттері мен ізін жалғастырушылар еңбектеріндегі басты әлеуметтану теориясы. Алайда соңғы отыз жыл шамасында оның маңыздылығы төмендеп, белгілі бір деңгейде әлеуметтану теориясының жаңа тарихына орын берді. Сонымен қатар көп жыл бойы түрлі ғалымдар құрылымдық функционализмді қайта қарап, оны кеңейтуге әрекет жасады. Сондай-ақ неміс әлеуметтанушысы Никлас Луман жасаған жүйелер теориясы құрылымдық функционализмнің бір нұсқасы ретінде түсіндірілді. Луманның жұмысы Америка Құрама Штаттарында халықаралық деңгейде кеңінен белгілі болмағанына қарамастан, қазіргі әлеуметтану ғылымының аса ірі әлеуметтану теорияшыларының бірі болып есептеледі.

Келісім теориялары, оның бірі – құрылымдық функционализм және конфликт теориялары арасындағы ерекшеліктерді қарастыру аса маңызды. Консенсус (келісім) теориясы бір-бірінен алшақ жатқан нормалар мен құндылықтардың қоғам үшін фундаменталдық мәнін мойындай отырып, қоғамдық тәртіпті ымырамен қабылдауға назар аударады, әлеуметтік өзгерістерді біртіндеп және өзара келісіммен жүзеге асыруды қолдайды. Керісінше, конфликт теориясы бірқатар әлеуметтік топтарға басқалардың үстемдік жасайтынын айтады, қоғамдық құрылымды үстем топтардың манипуляциясы мен бақылауы тұрғысынан қарастыра отырып, бағынышты топтардың үстем топтарды құлатып, жоюы арқылы әлеуметтік өзгерістердің тез және ешқандай келісімісіз-ақ іске асатынын дәлелдейді. Көп уақыт бойы конфликт теориясы құрылымдық функционализмге балама болып келді. Дегенмен құрылымдық функционализм мен конфликт теорияларының арасындағы айырмашылықтарды көрсеткенмен, олардың ұқсастықтарының да маңызды екенін ұмытпау керек. Шын мәнінде, Бернардың сендіруі бойынша, «олардың арасындағы келісімпаздық ықтималдығы араздық ауқымынан анағұрлым кеңірек». Мысалы, олар – кең масштабты әлеуметтік құрылымдарға, сонымен бірге әлеуметтік институттарға бағытталған макродеңгейдегі теориялар. Нәтижесінде, Ритцердің термині бойынша, екі теория да бір әлеуметтану парадигма аясында орындалады.

Құрылымдық функционализмде құрылымдық және функционалдық терминдер әдетте тіркесіп келгенмен, біртұтас мағынада қолданылмайды. Қоғамның құрылымын басқа құрылымдардың функцияларына байланыссыз зерттей беруге болады. Дәл сол сияқты, құрылымдық формасы жоқ түрлі әлеуметтік процестердің қызметтерін де қарастыруға болады. Дегенмен осы элементтердің екеуі де құрылымдық функционализмді сипаттайды. Құрылымдық функционализм бірінші кезекте қоғамның кең ауқымды әлеуметтік құрылымдары мен институттары, олардың өзара байланысы мен акторларға тигізетін шектеулі әсеріне баса назар аударады.

Стратификацияның функционалды теориясы және оған сын-пікірлер

Кингсли Дэвис пен Уилберт Мур қалыптастырған стратификациядағы функционалдық теория – шын мәнінде, құрылымдық функционалдық теорияның ең танымал бөлігі. Қоғамды әлеуметтік тұрғыдан дұрыс орналастыру негізгі үш себепке байланысты. Біріншіден, кейбір лауазымдар басқаларына қарағанда анағұрлым ыңғайлы, тиімді. Екіншіден, кейбір позициялар қоғам үшін басқаларға қарағанда маңыздырақ. Үшіншіден, әртүрлі әлеуметтік позициялар түрлі қабілеттер мен ынтаны талап етеді. Бұл мәселелер барлық әлеуметтік позицияларға қатысты болса да, Дэвис пен Мур, негізінен, қоғам үшін функционалдық тұрғыдан маңызды лауазымдарға көңіл бөлді. Стратификация жүйесінде жоғары дәрежелі орын иелену қолайсыздау болғанымен, қоғамның өмір сүруі үшін маңыздырақ және олар жоғарырақ қарым-қабілетті талап етеді. Сонымен қатар қоғам адамдардың көпшілігін лауазым иеленуге ұмтылдыру үшін оларға лайықты дәрежеде сыйақы беруі керек, сонда олар ынта қойып әрекет ете бастайды. Мысалы, қоғамда дәрігерлер санының жеткілікті болуын қамтамасыз ету үшін олар үлкен беделге ие болуы керек, жоғары жалақы алып, жеткілікті бос уақыты болуы тиіс. Дэвис пен Мурдың айтуынша, егер біз мұндай сыйақыларды ұсынбаған жағдайда, адамдардың медициналық білім алу процесінің «ауыртпалығы мол» және «қымбат» процедурасын қабылдауына тура келеді. Ең

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 14. Құрылымдық функционализм

алдымен, адамдар өздеріне тиесілі сый алулары тиіс. Егер мұны жасамаған жағдайда, онда бұл позициялар жетілмеген күйінде қалады да, қоғам құлдырайды. Бұл ойлар Дэвис пен Мурдың еңбектерінде тұспалданған, бірақ талқыланбады.

Стратификация жүйесіндегі төменгі дәрежелі позициялардың маңыздылығы шамалы болғанмен, тиімдірек және олардың қабілет пен дарынды да аз талап ететіні белгілі. Сондай-ақ бұл позицияларды жеке тұлғалардың иеленіп, өз міндеттерін еңбекқорлықпен орындайтынына аса сенімді болу қоғам үшін маңызды емес. Стратификацияның құрылымдық-функционалдық теориясы 1945 жылы жарық көрген сәттен бастап үлкен сынға ұшырады. Стратификацияның функционалдық теориясына айтылатын ең негізгі сын – қолында билігі, беделі және ақшасы бар адамдардың артықшылық жағдайын сақтап қалуға тырысуы.

Функционалдық теорияны бұрынғы қоғамдардағы стратификацияланған әлеуметтік құрылымның болашақта да дәл солай өмір сүруін жалғастыра беруі қажет деп есептегені үшін сынға алынды. Болашақ қоғамдардың басқа, бейтарап жолдармен ұйымдастырылуы әбден мүмкін еді. Бұған қоса қоғам үшін маңыздылығына қарай ажыратылатын функционалдық позицияларды қолдау оңайға соқпайтыны тұжырымдалды. Шын мәнінде, қоқыс жинаушылар қоғамның өмір сүруі үшін жарнамалық басшыдан гөрі маңызды ма? Қоқыс жинаушылардың айлығы мен беделінің төмендігіне қарамастан, олар қоғамның өмір сүруі үшін аса маңызды болуы мүмкін.

Қандай да бір позиция қоғам үшін маңыздырақ қызмет атқарады деп айтқан жағдайдың өзінде, жоғарырақ марапаттаудың маңызды позицияға тиесілі болуы міндетті емес. Медбикелер кино жұлдыздарына қарағанда қоғам үшін әлдеқайда маңыздырақ болуы әбден мүмкін, алайда олардың фильм жұлдыздарымен салыстырғанда қадірі, беделі және кірістері төменірек. Жоғары деңгейдегі лауазымдарды атқаруға қабілетті адамдар тапшылығы бар ма? Шындығында, көптеген адамдардың қабілеті болса да, беделді лауазымдарға қол жеткізу үшін қажетті білім алуға мүмкіндігі болмайды. Медициналық мамандықта, мысалы, тәжірибелі дәрігерлердің санын шектеу бағытында тұрақты жұмыс жүргізіледі. Жалпы алғанда, көптеген қабілетті адамдар қоғамда өздерінің қосатын үлесіне деген қажеттілік бар болса да, ешқашан жоғары лауазымдарда жұмыс істей алатынын көрсете алмайды. Жоғары лауазымдардағы адамдар өздерінің саны жағынан аз, ал күші мен табысы жағынан жоғары болуға мүдделі. Ақыр соңында, біз жоғары деңгейдегі лауазымдарға ие болғысы келетін адамдарға билік, бедел мен табыс ұсынуға міндетті емеспіз деп айтуымызға болады. Адамдар көбінесе тең деңгейдегі жақсы жұмысқа қанағаттанып немесе өзгелерге қызмет ету арқылы өздерін ынталандыра алады.

Толкотт Парсонстың құрылымдық функционализмі

Толкотт Парсонс өмір бойы көптеген теориялық еңбектер жазды. Парсонстың құрылымдық функционализмінің төрт функционалды императивін барлық «іс-әрекет» жүйелеріне, оның атақты AGIL схемасына қатысты талқылау қажет. AGIL функциясы – «жүйенің қажеттіліктерін немесе қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған іс-әрекеттер кешені». Бұл анықтаманы пайдалана отырып, Парсонс барлық жүйелерді бейімделу (A), мақсатқа жету (G), интеграция (I) және латенттік (L) немесе үлгіні қолдау тұрғысынан (функционалды) сипаттауға қажетті төрт функционалды императив бар деп санайды. Осы төрт функционалды императив AGIL схемасы ретінде танымал.

Өмір сүру үшін жүйе осы төрт функцияны орындауы керек:

Бейімделу: жүйе сыртқы жағдаяттық талаптарға сай болуы тиіс. Ол қоршаған ортаға үйреніп, қоршаған ортаны өзінің қажеттіліктеріне бейімдеуі қажет.

Мақсатқа жету: жүйе өзінің негізгі мақсаттарын анықтап және оған қол жеткізуі керек.

Интеграция: жүйе өзінің құрамдас бөліктерінің өзара байланысын реттеуі тиіс. Ол сондай-ақ басқа үш функционалды императив арасындағы қарым-қатынасты басқарады. (A, G, L).

Латенттік (үлгіні қолдау): жүйе жеке адамдардың мотивациясын да, сонымен қатар оларды жасап, қолдап отыратын мәдени модельдерді де қамтамасыз етіп, жаңартып, қолдап отыруы қажет.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 14. Құрылымдық функционализм

Парсонс өзінің теориялық жүйесіндегі барлық деңгейлерде AGIL сызбасын қолданды. Төмендегі төрт әрекет жүйесін талқылау барысында Парсонстың AGIL-ді қалай қолданатынын осы кітап авторлары былайша суреттейді: Мінез-құлық организмі – сыртқы ортаны реттей отырып, өзгертетін, бейімделу функциясын басқаруды жүзеге асыратын әрекет жүйесі. Жеке тұлға жүйесі мақсаттарға жету үшін жүйелікті анықтап, оларға жету үшін ресурстарды жұмылдырады. Әлеуметтік жүйе өзінің құрамдас бөліктерін бақылау арқылы интеграциялық функцияны жүзеге асырады. Соңында, мәдени жүйе акторларға оларды іс-әрекетке ынталандыратын нормалармен құндылықтарды ұсына отырып, латенттік қызметін жүзеге асырады.

Әрекет жүйесі

Парсонстың әлеуметтік талдаудың «деңгейлері» мен олардың өзара байланысы туралы нақты түсінігі бар екені анық. Иерархиялық құрылым түсінікті және деңгейлер оның жүйесінде екі жолмен біріктірілген. Біріншіден, төменгі деңгейлердің әрқайсысы жоғары деңгейлер үшін қажетті жағдайларды, энергияны қамтамасыз етеді. Екіншіден, жоғары деңгейлер олардың иерархиясындағы төмендегілерді басқарады. Парсонстың пікірінше, тәртіп мәселесі әлеуметтік соғыстың алдын алу немесе бәріне қарсы тұру философтар тарапынан қанағаттанарлық деңгейде шешілмеді. Парсонс өзінің құрылымдық функционализм теориясында тәртіп мәселесіне қатысты нақты жауабын берді. Бұл, оның көзқарасы бойынша, төмендегідей жорамалдар жиынтығымен байланысты:

- Жүйелер бөліктердің тәртібіне және бәрі бір-бірімен өзара тәуелді;
- Олар өзі қалыптастыратын тәртіпке немесе тепе-теңдікке бейім;
- Жүйе статикалық болуы мүмкін немесе реттелген өзгерістер процесіне қатысады;
- Жүйенің бір бөлігінің сипаты басқа бөліктерінің қалыптасу пішініне әсер етеді;
- Олар қоршаған ортамен шегараны қолдайды.

Бөлу және интеграция – жүйенің тепе-теңдік күйі үшін қажетті екі іргелі процесс. Жүйелер шегараларды ұстау және бөліктердің өзара байланысын қолдау, қоршаған ортаның өзгеруін бақылау және жүйе ішіндегі өзгеру процесін бақылау арқылы өзін-өзі қамтамасыз етуге әрекеттенеді. Осы болжамдарға сүйене отырып, Парсонс қоғамның реттелген құрылымын талдауды бірінші кезектегі мақсат деп түсінді. Осылайша, ол өзінің ғылыми мансабы жолында әлеуметтік өзгерістер мәселесіне қатысты жемісті еңбек ете алмады. Ол өзінің статикалық бағдары үшін қатты сынға ұшырады, осылайша ол өзгерістерге көп ден қоя бастады; шын мәнінде ол қоғамның эволюциясына баса назар аударды. Дегенмен көптеген бақылаушылардың пікірінше, тіпті оның әлеуметтік өзгерістерге қатысты жұмысы да статикалық әрі құрылымдық сипатта болды.

Парсонс әлеуметтік жүйені анықтады: «Әлеуметтік жүйе, ең болмағанда, физикалық немесе экологиялық аспектілерге ие жағдайларда өзара әрекетке түсуші жеке субъектілерден және жағдайға қатынасы мәдени құрылымдалған, ортақ символдар арқылы қалыптасатын «қанағаттануды оңтайландыру» процесіне негізделіп ынталандырылған акторлардан тұрады». Берілген анықтамалар бойынша, Парсонс өз еңбегінде өзара әрекеттесу, қоршаған орта, қанағаттануды оңтайландыру және мәдениет секілді көптеген ұғымдар арқылы әлеуметтік жүйені түсіндіруге тырысады. Әлеуметтік жүйені өзара әрекеттесу жүйесі ретінде зерттеуге деген ұмтылысына қарамастан, ол өзара әрекеттесуді әлеуметтік жүйені зерттеудегі негізгі бірлік ретінде санамады. Керісінше, мәртебелік рөлдікке шенді жүйенің негізгі бірлігі ретінде пайдаланды. Бұл – акторлардың да, өзара әрекеттесудің де аспектісі емес, әлеуметтік жүйенің құрылымдық компоненті. Мәртебе әлеуметтік жүйенің құрылымдық ұстанымына жататын болса, онда рөл – анағұрлым үлкенірек жүйенің функционалдық аясында актордың осы жағдаятқа сай жасайтын әрекеті. Актор ой мен әрекеттер тұрғысынан емес, оның орнына мәртебелер мен рөлдердің жиынтығы ретінде қарастырылады.

Әлеуметтік жүйені талдау кезінде Парсонс, негізінен, оның құрылымдық компоненттеріне қызығушылық білдірді. Ол мәртебеге, рөлге қатысты алаңдаушылықпен қатар, әлеуметтік жүйелердің кең ауқымды компоненттері ретінде ұжымдарға, нормалар мен құндылықтарға

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 14. Құрылымдық функционализм

ден қойды. Әлеуметтік жүйені жай құрылымдық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар функционалдық тұрғыдан талдаушы болды. Ол әлеуметтік жүйенің бірқатар функционалдық алғышарттарын анықтады. Біріншіден, әлеуметтік жүйелер басқа жүйелермен үйлесімді жұмыс істеуі үшін құрылымдалған болуы керек. Екіншіден, ол сақталу үшін басқа жүйелерден қолдауды қажет етеді. Үшіншіден, жүйе өз акторларының қажеттіліктерін айтарлықтай дәрежеде қанағаттандыруы тиіс. Төртіншіден, өз мүшелерін жүйе қызметіне тартуы қажет. Бесіншіден, ол потенциалды бүлікші мінез-құлықты бақылаудың кем дегенде минималды деңгейін қалыптастыруы шарт. Алтыншыдан, конфликт жеткілікті түрде бүлікші сипатқа ие болса, оны бақылауы тиіс. Ақырында, әлеуметтік жүйені сақтап қалу үшін тіл талап етіледі.

Парсонстың әлеуметтік жүйелердің функционалдық алғышарттарын талқылауында кең ауқымды жүйелер мен олардың өзара қарым-қатынасына басты назар аударылды. Тіпті ол акторлар туралы әңгімелесе де, оларға жүйелік тұрғыдан қарады. Сонымен қатар пікірталаста Парсонс әлеуметтік жүйедегі тәртіпті сақтауға қатты алаңдаушылық білдіретінін көруге болады.

Акторлар және әлеуметтік жүйе

Парсонс субъектілер мен әлеуметтік құрылымдар арасындағы қарым-қатынасты акторлар мен әлеуметтік жүйеге қатысты мәселеде және әлеуметтік жүйені талқылау барысында толығымен елемеді деп айтуға болмайды. Шын мәнінде, ол құндылықтар үлгісі мен бұйрықтар қажеттілігінің интеграциясын «әлеуметтанудың іргелі динамикалық теоремасы» деп атады. Әлеуметтік жүйеге қатысты оның негізгі алаңдаушылығын ескере отырып, бұл интеграцияда маңызды рөл атқаратын басты фактор – интернализация және әлеуметтену үдерістері екенін түсінуге болады. Демек, Парсонс жүйе ішінде нормалар мен құндылықтардың акторларға берілу жолдарына қызығушылық танытты. Тиімді әлеуметтену үдерісінде бұл нормалар мен құндылықтар ішке енеді, яғни игерілген; демек, олар акторлардың «ар-ұждандарының» бір бөлігіне айналады. Нәтижесінде өз мүдделерін жүзеге асыруға ұмтыла отырып, субъектілер тұтастай жүйенің мүдделеріне қызмет етеді. Оның айтуынша, әлеуметтену процесінде акторлар иемденетін құндылықты бағдар үлгілер комбинациясы әлеуметтік жүйенің басым құндылықтары және фундаменталды рөл құрылымның аса маңызды функциясы болуы тиіс».

Жалпы алғанда, Парсонстың тұжырымдауынша, акторлар – әдетте әлеуметтену процесінің енжар қабылдаушылары. Балалар тек қана қалай әрекет етуді емес, сондай-ақ қоғамның нормалары мен құндылықтарын, адамгершілік қасиеттерін де үйренеді. Әлеуметтендіру – консервативті процедура, онда қажеттілік мінез-құлқы қоғам арқылы қалыптасып, балаларды әлеуметтік жүйемен тығыз байланыстырады және қажеттіліктерді қанағаттандыруға мүмкіндік беретін құралдармен қамтамасыз етеді. Шығармашылық мүмкіндік өте аз немесе оған тіпті орын жоқ; қажеттіліктерді қанағаттандыру әрекеті балаларды өмірмен нақты жүйеге сай байланыстырады. Парсонс әлеуметтенуді өмірлік тәжірибе ретінде қарастырады. Балалық шақта бойға сіңген нормалар мен құндылықтар жалпыға ортақ болып келетіндіктен, балаларды ересек өмірде кездесетін әртүрлі жағдайларға дайындамайды. Осылайша, әлеуметтену өмірлік цикл ішінде нақты қарым-қатынас тәжірибесімен, күйзелістермен толықтырылуы керек. Осы қажеттілікке қарамастан, кейінірек өмірде балалық шағында үйренген нормалар мен құндылықтар тұрақты болып келеді және біршама күшейтіліп, өмір бойы өз күшінде қалады.

Парсонстың түсінігіндегі әлеуметтік бақылау – жүйенің қатаң түрдегі екінші қорғаныс желісі. Әлеуметтік бақылау аз, экономды түрде пайдаланылған кезде жүйе жақсы жұмыс істейді. Екінші жағынан, жүйе кейбір вариацияларға, ауытқуларға жол бермейтіндей қауқарлы, қабілетті болуы керек. Икемді, иілгіш әлеуметтік жүйе ешқандай ауытқуды қабылдамайтын нәзік жүйеден гөрі күшті. Ақырында, әлеуметтік жүйе әртүрлі тұлғаның жүйе тұтастығына қауіп төндірмей, өз мүмкіндіктерін көрсете білулеріне кең жол ашуы тиіс. Әлеуметтену және әлеуметтік бақылау – бұл әлеуметтік жүйенің тепе-теңдігін сақтауға мүмкіндік беретін негізгі механизмдер. Сондай-ақ ғалымды ең басты қызықтырған жүйенің акторы емес, тұтасымен жүйенің өзі болды. Актордың жүйені жасауы және оған қолдау көрсетуі маңызды емес, керісінше, жүйенің қалай акторды басқаруы маңызды. Бұл Парсонстың осы мәселеде құрылымдық-функционалистік бағытты ұстанатынын көрсетеді.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 14. Құрылымдық функционализм

Қоғам

Әлеуметтік жүйе идеясы ұжымдық барлық түрлерді қамтыса да, соның ішіндегі нақты және айрықша маңызды әлеуметтік жүйе – қоғам: «салыстырмалы түрде алғанда – дербес, мүшелері өздерінің жеке және ұжымдық қажеттіліктерін қанағаттандырып, толық өмір сүру арқылы өзін-өзі қамтамасыз ететін ұжым». Құрылымдық функционалист ретінде Парсонс төрт құрылымды немесе жүйенің бөліктерін атқаратын функциялары (AGIL) бойынша бөліп қарастырады.

Экономика – бұл қоғамды еңбек, өндіріс және бөлініс арқылы қоршаған ортаға бейімдейтін шағын жүйе. Саяси мақсаттарға ұмтылу және осы мақсатта акторлар мен ресурстарды жұмылдыру арқылы соған қол жеткізу функциясын орындайды. Фидуциарлық жүйе мәдениетті субъектілерге жеткізіп отыру және олардың қабылдануына мүмкіндік жасау арқылы латентті функцияларды басқарады. Ақырында, интеграциялық функция қоғамдық қауымдастықтар арқылы қоғамның түрлі компоненттерін үйлестіреді.

Парсонс үшін әлеуметтік жүйенің құрылымынан гөрі мәдениет жүйесі маңыздырақ болды. Мәдениет жүйесі оның әрекет ету жүйесінің жоғарғы жағында тұрды және ол өзін «мәдени детерминист» деп атады. Ғалым мәдениет жүйесін мәдениетті әлеуметтік әлемнің әртүрлі элементтерін байланыстыратын негізгі күш немесе оның әрекет ету жүйесі ретінде қарастырды. Мәдениет акторлар арасындағы өзара әрекеттесуді қамтамасыз етеді және жеке тұлға мен әлеуметтік жүйелерді біріктіреді. Мәдениет, ең болмағанда, ішінара басқа жүйелердің құрамдас бөлігі бола алады. Осылайша, әлеуметтік жүйеде мәдениет нормалар мен құндылықтар арқылы көрінетін болса, жеке жүйеде ол акторлар арқылы ішкі әлемге өтеді. Алайда мәдениет жүйесі басқа жүйелердің бөлігі ғана емес, сонымен бірге білімнің, рәміздердің және идеялардың әлеуметтік қоры түрінде дербес сипатқа ие.

Парсонс мәдениет жүйесін басқа әрекеттер жүйелерімен бірлікте алып зерттеді. Осылайша, мәдениет құрылымдалған, реттелген символдар жүйесі болумен қатар, әлеуметтік жүйедегі субъектілерге бағдар беру объектілері, тұлға жүйесінің қабылданған үлгілері болып табылады. Негізінен, символдық және субъективті сипатқа ие болғандықтан, мәдениет бір жүйеден екіншісіне алмасып отырады. Мәдениет таралу арқылы бір әлеуметтік жүйеден басқасына, оқыту және әлеуметтену жолымен біртұлғалық жүйеден екіншісіне ауыса алады. Дегенмен оның символдық сипаты тағы бір ерекшелігін айқындайды, осыған байланысты Парсонс «мәдениет өзге әрекеттер жүйесіне көшбасшы бола алады» дейді. Бұл – оның мәдени детерминист ретінде қалыптасуына әсер еткен басты себептердің бірі. Алайда аталмыш теорияда мәдени жүйе басымырақ болса, онда ол шын мәнінде интегративтік теорияны ұсына ала ма деген сауал туындауы мүмкін. Ақиқатында интегративтік теорияны талдаудың барлық негізгі деңгейлерін үйлесімсіз теңестіреді. Мәдени детерминизм, шын мәнінде, кез келген детерминизм, интеграцияланған әлеуметтану тұрғысынан қарағанда зор күдік ұялатады. Бұл күмән, Парсонстың еңбегінде тұлға жүйесін қаншалықты атүсті талдағанын көргенде күшейе түседі.

Тұлға жүйесі

Жеке тұлға жүйесі тек мәдениет жүйесімен ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік жүйемен де тікелей сабақтас. Алайда бұл ғалымның тұлға жүйесін тәуелсіздіктен айырды деген пікірін білдірмейді. «Менің пайымдауымша, жеке тұлға құрылымының негізгі бастау көзі әлеуметтік жүйе мен мәдениеттен алынады, алайда жеке адам өз ағзасына қатынасы арқылы және өзінің жеке өмірлік тәжірибесінің бірегейлігі нәтижесінде тәуелсіз жүйеге айналады; бұл жай эпифеномен емес», – дейді Парсонс. Егер жеке тұлға эпифеномен болмаса, ол сөзсіз, оның теориялық жүйесіндегі екінші орындағы немесе тәуелді мәртебеге жатқызылады. Тұлға жеке актордың бағдары мен мотивациясының ұйымдастырылған жүйесі ретінде айқындалады. Жеке тұлғаның негізгі құрамдас бөлігі – «қажетті-ұстаным».

Парсонс пен Шилз «қажетті-ұстанымды» іс-әрекет мотивациясының маңызды бірлігі ретінде анықтады. Олар қажетті-ұстанымды іс-әрекетті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 14. Құрылымдық функционализм

физиологиялық энергияның туа қалыптасқан үрдісі ретіндегі қозғалтқыштарға бөледі. Басқаша айтқанда, қозғалтқыштар биологиялық ағзаның бөлігі ретінде жақсы көрінеді. Содан кейін «қажетті-ұстаным» «туа біткен емес, іс-әрекет процесі барысында қабылданған процестер» ретінде анықталады. Басқаша айтқанда, бұл әлеуметтік жағдайға қарай қалыптасатын қозғалтқыштар.

Қажеттілік-диспозициялары акторларды қоршаған ортадағы объектілерді қабылдауға немесе қабылдамауға, ал егер осы қолжетімді объектілер актордың қажеттілік-диспозицияларын қанағаттандырмайтын болса, акторды жаңа объектілер іздестіруге ынталандырады. Парсонс қажетті-ұстанымдардың үш негізгі типінің аражігін бөліп көрсетеді. Бірінші тип акторларды әлеуметтік қатынастардан сүйіспеншілік, келісім және т.б. іздеуге бағыттайды. Екінші тип өзіндік ішкі мәнге сай, акторларды әртүрлі мәдени нормаларды сақтауға алып келеді. Ақырында, акторларды сәйкес жауаптарды беруге немесе алуға ынталандыратын рөлдік болжамдар бар. Бұл олардың өте пассивті имиджін көрсетеді және әдетте, қажеттілік-диспозициялар негізінде мәдениетте үстем болатын ұмтылыстар комбинациясы бойынша әрекет етеді.

Пассивті тұлғалық жүйе, сөзсіз, Парсонстың интегралды теориясындағы әлсіз түйін және де ол бұл туралы білетін сияқты көрінеді. Түрлі уақыттарда ол тұлғаны қандай да бір шығармашылықпен байланыстыруға тырысты. Мұндай қарама-қайшылықтарға қарамастан, тұлғаның пассивті жүйесі оның жұмысының басты мәні болып табылады. Ғалымның қажетті-ұстанымдарға ден қоюы басқа да мәселелерді тудырады. Өйткені ол тұлғаның аса маңызды басқа да көптеген аспектілерін ескермеген соң, оның жүйесі, негізінен алғанда, құлазыған бос кеңістіктей әсер қалдырады.

Психолог Альфред Болдуин осы жағдайды дәл көрсете білді: «Шынын айтар болсақ, Парсонс өзінің теориясында қажетті-ұстанымдар жағында тұрып, тұлғаны ақылға сыйымды қасиеттермен, механизмдермен қамтамасыз етемін деп сәтсіздікке ұшырады және тұлғаның қалыптасуына мүмкіндік беретін қажетті сипаттамалар мен түрлі санаттағы механизмдерді оған қимай, басына бәле тілеп алды», – дейді.

Болдуин Парсонстың тұлға жүйесіне қатысты тағы да біраз сын айтып, тіпті тұлға жүйесін талдаған уақытында оған, шын мәнінде, онша тәнті болмағанын жасырмайды: оның ойынша, «Ол тұлғаның құрылымы туралы тарауды жазған уақытта, тұлға туралы емес, көптеген беттерді әлеуметтік жүйелерді сипаттауға арнайды». Бұл Парсонстың түрлі жолдармен тұлғаны әлеуметтік жүйеге байланысты еткісі келгенін көрсетеді. Біріншіден, акторлар өздерінің қоғамда алатын орындарына сәйкес келетіндерін түсіне білуі тиіс. Екіншіден, алдағы міндеттер жеке акторлардың атқаратын рөлдеріне сай бекітілген. Содан соң өзін-өзі тәртіпке шақыруды үйрену, құндылық бағдарларды қабылдау, теңдестіру тәжірибесі және т.б. Барлық күш, Парсонс атап өткендей, тұлғалық жүйені әлеуметтік жүйеге интеграциялауға жұмсалады. Алайда ол жүйеге қарсы және жеңуге қажетті мәселелердің де туындауы мүмкін екенін атап көрсетті.

Оның жұмысының тағы бір аспектісі – тұлға жүйесінің интернализациясына қызығушылық білдіруі тұлға жүйесінің пассивтігімен сипатталады. Дюркгеймнің интернализацияға байланысты еңбектеріне, сонымен қатар Фрейдтің жұмыстарына, бірінші кезекте, супер эгоға баса назар аударады. Интернализация мен супер эгоға мән бере отырып, тағы да өзінің тұлға тұжырымдамасы жүйесінің пассивтігімен басқарылатынына негізделген тұжырымдамасын жасайды. Парсонс өзінің ертеректегі еңбегінде жеке тұлғаның субъективті аспектілері туралы айтуға дайын болғанымен, бұл мәселеден біртіндеп бас тартты. Осылайша, ол өзінің тұлға жүйесіне қатысты ықтимал түсініктерін шектеп тастады.

Мінез-құлық организмі

Төрт әрекет жүйесінің бірі ретінде мінез-құлық организмін енгізсе де, Парсонс бұл туралы онша көп айтқан жоқ. Өзінің еңбегінде мінез-құлық организмі – шын мәніндегі соңғы жүйе екенін тұжырымдады.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 14. Құрылымдық функционализм

Парсонстық теориядағы өзгерістер мен динамизм

Ол төрт әрекеттік жүйе мен функционалдық императивтер сияқты тұжырымдамалық құралдармен жұмыс жасағаны үшін, сыншылары оны әлеуметтік өзгерістермен күресуге дәрменсіз құрылымдық теорияны ұсынды деп айыптады. Парсонс бұл айыптауларды мойындап, өзгерістерді зерттеудің қажеттілігін, алайда оған дейін құрылымды зерттеу одан да мәнді екенін дәлелдеуге тырысты. Бірақ 1960 жылдары бұл шабуылдарға ұзақ қарсы тұра алмады, есесіне әлеуметтік өзгерістерді зерттеуде біраз жұмыс тындырып, әсіресе әлеуметтік эволюцияға қатысты үлкен жаңалықтар ашты. Оның эволюциялық теориясының әлеуметтік өзгерістерді зерттеудегі жалпы бағыты биология арқылы қалыптасты. Бұл процесті шешу үшін, өзі атағандай, «эволюциялық өзгерістер парадигмасын» жасады.

Парадигманың бірінші компоненті – дифференциация процесі. Кез келген қоғам, соның ішінде анағұрлым ірілеу қоғам, құрылымы, функционалдық маңызы бойынша да ерекшеленетін бірқатар жүйелік бөліктерден тұратынын пайымдайды. Қоғам дамып келе жатқанда жаңа жүйелер дифференциацияға ұшырайды. Алайда бұл жеткіліксіз; олар да бұрынғы жүйелік бөліктер сияқты бейімделгіш болуы керек. Осылайша, оның эволюциялық парадигмасының маңызды аспектісі – бейімдеуді жетілдіру идеясы болды.

Парсонс дифференциация процесі интеграцияның көптеген түйінді жаңа мәселелерін қоғам алдына көлденең тартады деп пайымдайды. Қосалқы жүйелер көбейген сайын, қоғам осы бөлімшелердің қызметін үйлестіруде жаңа түйткілді жайларға тап болады. Нәтижесінде, қоғамның құндылықтар жүйесі әлеуметтік құрылымдар мен функциялар жіктелген сайын өзгерістерге ұшырап отыруы тиіс. Алайда жаңа жүйе барынша көптүрлі болған сайын құндылық жүйесінің оны қамтуы қиынға соғады. Осылайша, айтарлықтай жіктелген қоғамға «өзінің кең ауқымды мақсаттары мен өз бөлімшелерінің қызметтерін заңдастыру үшін жоғары деңгейдегі жалпылық қажет». Бірақ құндылықтарды жалпылау процесі көп жағдайда кедергісіз бола бермейді, өйткені бұл өздерінің тар құндылықтар жүйесіне байланған топтардың сөзсіз қарсылығын туғызады. Эволюция түрлі цикл арқылы жүргенімен, ешқандай жалпы үдеріс бүкіл қоғамға бірдей әсер етпейді. Кейбір қоғам эволюцияны дамыта алатын болса, осы уақытта басқалары «ішкі конфликтілер мен басқа да кемшіліктерге толы болуы мүмкін» немесе тіпті эволюция үдерісіне тежеу қойып не болмаса оны «қиындатуы» ықтимал.

Парсонстың қызығушылығын тудырған қоғам – бұл «бұзып-жарып» алға озған қоғам, өйткені, оның пікірінше, бұл қай уақытта жүзеге асса, дәл сол уақытта эволюция процесі қоғамның жалпы эволюциялық моделінің ізінен жүреді. Ол үш кең эволюциялық кезеңді – жабайы, аралық және қазіргі заманғы деп бөліп алды. Дәлірек айтқанда, ол осы кезеңдерді мәдени өзгерістер негізінде бөліп қарастырады. Жабайыдан аралыққа өтудегі маңызды оқиға – бұл тілдің, ең алдымен, жазбаша тілдің дамуы. Аралықтан қазіргі заманға көшудегі негізгі дамуы – «нормативтік тәртіптің институттық кодексінің» немесе заңының қалыптасуы.

Жалпылама айырбас құралдар моделі – бұл экономикада белгілі бір орта ретінде әрекет ететін ақша. Бірақ ақша сияқты маңызды құбылысқа көңіл аударудың орнына Парсонс символикалық айырбас құралдарына ден қояды. Тіпті ақшаны әлеуметтік жүйедегі айырбас құралы ретінде талқылаған уақытта да материалдық емес символикалық сапаларға мән береді. Ақшаға қосымша және анағұрлым символикалық басқа жалпылама ақпарат алмасу құралдарына саяси билік, ықпал ету және құндылық туралы міндеттемелер кіреді. Символикалық айырбас құралдарының, ақша сияқты, қоғамда кеңінен таралуға мүмкіндігі бар. Осылайша, әлеуметтік жүйе шегінде адамдар саяси жүйеде саяси билікті жүзеге асыра алады. Маңыздысы, олар бұл билікті қолдану арқылы оның еркін таралуына және әлеуметтік жүйеге әсер етуіне жол ашады.